

Хникін Олександр Вікторович

аспірант кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами,
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна

ORCID ID 0000-0002-2477-1323

aleksandrhykin32127@gmail.com

СУТНІСТЬ ПОНЯТЬ «МОРАЛЬ» І «ВОЛЯ», ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ

Анотація. В статті здійснено аналіз понять «мораль» і «воля» в контексті дослідження педагогічних умов виховання морально-вольових якостей підлітків в процесі позашкільної роботи з фізичної культури. Акцентується увага на тому, що виховання особистості не буде успішним без формування і розвитку її моральних і вольових якостей, а отже без задіяння її духовної на вольової сфер, без забезпечення балансу між ними. Усвідомлення та внутрішнє прийняття духовних законів робить людину стійкою, сильною і допомагає здобути владу над собою. На основі аналізу наукових джерел з проблем моралі, морального і вольового виховання доведено, що логіка їх

засвоєння відбувається таким чином: 1) зовнішні впливи, що реалізуються на основі інформації і поведінки педагога мають бути такими, щоб забезпечити їх сприйняття і усвідомлення; 2) це створює «зелене світло» для їх переходу у внутрішній план особистості підлітка, розширення та поглиблення його морального досвіду (моральних почуттів, переконань, орієнтацій та способів поведінки); 3) в результаті відбувається формування внутрішніх мотивів, прийняття рішень і моральний вибір особистістю способів подальшої поведінки. Сформовані моральні якості стають регулятором поведінки людини. Воля людини виражається в тому, наскільки вона здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам. У статті стверджується, що вольові якості відіграють особливу роль, тому що вирішення проблеми їх розвитку у сукупності з моральними якостями потребує неабиякої цілеспрямованості, наполегливості, сміливості, рішучості, самостійності, емоційної стійкості, самовладання та витримки, здатності до подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод на шляху до досягнення цілей.

Ключові слова: мораль, воля, морально-вольові якості, виховання і самовиховання морально-вольових якостей.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Виховання особистості здійснюється у правильному напрямку лише тоді, коли педагоги опираються на моральні закони, без яких ні вони, ні вихованці, ні суспільство в цілому не можуть жити нормально. Саме ці закони, на думку К. Юнга, визначають духовний стан людини, яким обумовлюється характер її діяльності, її творчості, її поведінки. Людська свідомість, – стверджує К. Юнг, – не може безкарно миритись з торжеством аморального. Як результат виникають найтемніші інстинкти, які не тільки спотворюють людину, але й призводять до психічних патологій. «Відсутність духовного стрижня, – як справедливо зазначає В. Каплінський, – спричиняє духовну кризу і особистість втрачає життєві орієнтири, а духовна криза спричиняє кризу життя взагалі. Усвідомлення та внутрішнє прийняття духовних законів робить людину стійкою, сильною і допомагає здобути владу над собою. А найвищий рівень духовної культури настає тоді, коли вона контролює не тільки свої вчинки, а й свої думки» [7, с.63-64]. У цих словах акцентується увага на єдності морального та вольового в людині. Повністю погоджуємось і з думкою ученого про те, що «результат виховання не може бути повноцінним без паралельного духовного вдосконалення, як і технічний прогрес не буде гуманним при моральному і духовному регресі. В обох випадках дисбаланс створюватиме перешкоди на шляху до якісного результату» [7, с.64]. Це нашою думкою про недопустимість в структурі особистості дисбалансу між її моральною та вольовою сферами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема моралі, морального виховання та тісно пов'язана з нею проблема формування та розвитку вольових якостей особистості досить широко досліджувалась і досліджується у філософській та психолого-педагогічній літературі. В Україні та далеко за її межами відомі фундаментальні наукові праці з проблем морально-духовного виховання особистості Ш. Амонашвілі, І. Беха, В. Сухомлинського, К. Ушинського, які слугують основою дослідження цього напрямку виховання у найважливіших його аспектах. Вагомий внесок у дослідження проблем морального виховання особистості зробили такі відомі вчені як: М. Боришевський, В. Галузяк, М. Красовицький, О. Киричук та ін. Удосконалюють традиційні та розробляють інноваційні методики морального виховання Т. Авксентьєва, Т. Демянюк, В. Каплінський, С. Коваленко, О. Столяренко, Н. Хамська та ін. Вітчизняна педагогіка збагачена досить цікавим досвідом морально-вольового виховання особистості, зокрема досвідом формування моральної свідомості та моральної поведінки відомих зарубіжних вчених: Л. Кольберга, Х. Штольца, К. Шварцмана та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності понять «мораль» і «воля» та особливостей їх виховання та самовиховання в освітньому процесі загальноосвітньої школи.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для розуміння важливості та вагомості понять моральний і вольовий, утворених від понять мораль і воля, спочатку співставимо їх з протилежними за змістом поняттями, або їхніми антонімами. Антонімами поняття моральний є: аморальний, непорядний, лицемірний, ідступний, ненадійний, безсовісний, зухвалий, високомірний. Цей перелік можна продовжити близькими поняттями з негативним значенням і пересвідчитись, що мораль проводить межу між добром і злом, між совістю і безчестям, між милосердям і жорстокістю. Антоніми поняття вольовий: безвольний, легкодухий, слабовольний, безхарактерний, недолугий. Таке порівняння переконливо доводить важливість у вихованні досліджуваних нами якостей: мораль, воля, моральний, вольовий.

З точки зору Ф. Фукуями, значення моралі полягає в тому, що вона є соціальним капіталом, який визначає ступінь суспільної життєздатності, і спрямована на попередження і залагодження конфліктів у суспільстві.

Сучасні тлумачні словники визначають мораль як систему норм, принципів, правил, вимог, що склалися в ході історії і регулюють поведінку людини, дотримання яких є важливим, необхідним і бажаним, але суто добровільним явищем.

Уявлення про мораль і формування суті цього поняття бере свій початок ще з давніх часів і триває досі. Перша згадка про нього належить давньоримському політичному діячу, видатному оратору і філософу Цицерону. Воно походить від грецького «*mores*», що в перекладі означає загальноприйняті традиції. Пізніше Аристотель позиціонував поняття «мораль» як визначення окремої гілки вивчення «практичної» філософії, оскільки вона відповідає на питання: що робити? Головною метою етичного щастя він вважав діяльність душі, сповненої чеснотами, спрямовану на самореалізацію особистості.

Факт про нерозривний зв'язок філософії та моралі є незаперечним. Традиції такого зв'язку були закладені ще Сократом, який переконував усіх у тому, що люди чинять зло з причин незнання моральних законів, а не по своїй волі, бо неможливо вершити зlodіяння, володіючи законами моралі, які стримують людину від злих вчинків. Основою основ людського існування мораль вважали Піфагор, Платон та інші мислителі античності.

Е. Кант вважав, що у кожної людини є власний внутрішній закон моралі, але його позиція неодноразово критикувалась і спростовувалась іншими філософами, які базувались на ідеї про те, що моральні закони не є спадковими, а виховуються і формуються в процесі розвитку особистості.

Своєрідним є науково-популярне тлумачення цього поняття А. Гусейновим, який розуміє мораль як «панування розуму над афектами, як прагнення до вищого блага, як добру волю і безкорисливість мотивів, як здатність гідно жити в людському суспільстві, як людяність у відносинах між людьми» [2, с. 26].

Приблизно так само розумів сутність цього поняття К. Ушинський вважаючи, що мораль як система норм, принципів і правил поведінки є невід'ємною та найважливішою складовою процесу виховання і її засвоєння не може бути успішним без тісної взаємодії сім'ї зі шкодою, спрямованості на це позашкільної роботи та використання літератури, мистецтва, культурних надбань суспільства, природи тощо [13]. В цьому контексті слушною є думка Т. Дем'янюк відносно того, що «формування моральної сфери особистості вимагає наповнення всіх ланок освітнього процесу змістом, який би відображав історію, мистецтво, культуру рідного краю, багатонаціональної суверенної України в цілому» [3, с. 7].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства особливої значущості набуває положення К. Ушинського про те, що виховання в дитини моральних якостей має відбуватися за допомогою корисної праці: «Виховання повинне невсипуще турбуватися, щоб, з одного боку, дати вихованцю можливість знайти собі корисну працю в світі, з другого, прищепити йому невтомну жагу до праці» [13, с. 101].

Розвиваючи ідеї К. Ушинського, І. Ільїн [4], В. Кушнірюк [9], Т. Чмут [14] та інші науковці підкреслюють, що провідну роль у формуванні моральних цінностей особистості

відіграє її активна взаємодія з середовищем, тобто спілкування у школі, сім'ї, з оточуючими. Спілкування розкриває, по-перше, рівень розвитку моральних якостей людини, по-друге, у процесі обміну інформацією здійснюється взаємний обмін моральними цінностями, їх розпізнавання і оцінювання в особистості співрозмовника, в способах взаємодії, в його поведінці та вчинках [1, с. 134]. Таким чином можна стверджувати, що правильно організоване спілкування сприяє формуванню моральних цінностей особистості, розширює і поглиблює її морально-етичний досвід.

Актуальним у контексті нашого дослідження є досвід А. Макаренка з формування моральних цінностей, який вважав моральне виховання провідним напрямком розвитку особистості, зокрема виховання таких моральних якостей, як дисциплінованість, почуття обов'язку і честі, ввічливість, порядність, доброта, чуйність та співчутливість до ближніх. Слід особливу увагу акцентувати на тому, що А. Макаренко серед моральних якостей називав наполегливість, володіння собою, дисциплінованість, загартованість, які ми відносимо до вольових якостей [10, с.147]. Це ще раз доводить тісний зв'язок між моральними і вольовими якостями і переконує в правильності вибору предмету нашого дослідження, а саме виховання *морально-вольових* якостей в їх взаємозв'язку.

Надзвичайно цінними щодо формування норм і принципів, що регулюють моральну поведінку людини є думки В. Сухомлинського, викладені в його багатьох наукових і науково-популярних працях, зокрема думки відносно врахування в моральному вихованні природних якостей дитини та створення сприятливих умов для їх саморозвитку [11]. За його цілком справедливим твердженням найважливішим в моральному вихованні є формування «моральної серцевини» або морального стрижня особистості, одним із шляхів формування якого є наслідування моральної культури попередніх поколінь. Особливо слід зробити акцент на його думці про те, що рівень сформованості моральних якостей визначає рівень моральності суспільства, зокрема моральних стосунків у ньому [12].

З огляду на демократизацію й гуманізацію нашого суспільства особливо актуальним вважаємо твердження В. Сухомлинського про важливість морального самовиховання особистості. Він з цього приводу писав так: «Якби людину виховував тільки хтось, а сама себе вона не виховувала, то вона не стала б найвищою цінністю серед усіх інших цінностей світу, не піднялася б на той щабель морального розвитку, з якого їй видно не тільки інших людей, а й саму себе, свій внутрішній світ. Вихованою можна назвати в повному розумінні тільки ту людину, яка вміє виховувати себе» [11, с. 412].

Незважаючи на суспільні зміни, що відбулися з часів, в яких жив, працював і писав свої праці В. Сухомлинський, розроблена ним система правил, в тому числі морально-вольового самовдосконалення залишилась актуальною до сьогодення. Наведемо ті, які викликають інтерес в контексті виховання морально-вольових якостей сучасних підлітків: «Будь духовно сильним, витривалим, непохитним, непримиренним і нетерпимим до ниття і зневіри, розслабленості і безнадійності»; «Роби так, як повинно бути, не для годиться, а за велінням власної совісті. Особливо будь гранично чесним наодинці з собою»; «Умій відчувати поряд з собою іншу людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Не завдавай своєю поведінкою болю, кривди, тяжких переживань іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити інших»; «Будь духовно сильним і мужнім у ставленні до самого себе. Пробуджуй у собі докори сумління, розвивай чутливість своєї совісті»; «Умій керувати своїми діями, вчинками, поведінкою, намірами. Моральною особою ти станеш тоді, коли в твоїй душі назавжди оселяться совість, шляхетність, відповідальність і обов'язок»; Будь самотійною, незалежною, творчою особистістю, але пам'ятай про потреби інших людей і орієнтуйся на них у своїй особистій діяльності»; «Не завдавай своїми вчинками образи, болю і клопоту іншим»; «Умій здійснювати самоконтроль і володіти собою» [12, с. 249].

Досить цінним є те, що ці правила стали орієнтиром особистісного розвитку самого В. Сухомлинського. З огляду на те, що у вихованні морально-вольових якостей підлітків

велику силу має приклад, який діє своєю наочністю та конкретністю, спонукаючи школярів до самовиховання, цілком доцільно апелювати і до особистості В. Сухомлинського, який вважав, що не має морального права вимагати дотримання правил морально-вольової поведінки від вихованців, якщо не буде їх дотримуватись сам. Про успішні результати його життєвої і професійної траєкторії розвитку засвідчують наступні факти.

В. Сухомлинський... 35 років працював учителем. Єдина перерва – війна. Про нього говорили: не людина, а цілий науковий заклад. Вивчив німецьку, англійську, французьку, польську, чеську, болгарську, іспанську, японську мови. Опублікував 310 наукових праць, серед них – 35 книг. Всі гонорари за книги віддавав школі – Павлишській середній, де був директором та вчителем початкових класів.

На основі аналізу наукових джерел з проблем моралі і морального виховання [1; 2; 6; 8; 12] ми прийшли до висновку, що логіка їх засвоєння відбувається таким чином: зовнішні впливи, що реалізуються на основі інформації і поведінки педагога, їх сприйняття і усвідомлення; перехід у внутрішній план особистості підлітка, розширення та поглиблення його морального досвіду (моральних почуттів, переконань, орієнтацій та способів поведінки); формування внутрішніх мотивів, прийняття рішень і моральний вибір особистістю способів подальшої поведінки.

Варто акцентувати увагу на тому, що досягти вагомих успіхів у формуванні належного рівня моральних почуттів, переконань і способів поведінки неможливо без володіння вольовими якостями, про тісний взаємозв'язок яких з моральними якостями йшлося вище.

Воля людини і виражається в тому, наскільки вона здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам.

Переборення перешкод і труднощів вимагає від людини так званого вольового зусилля – особливого стану нервового напруження, що мобілізує фізичні, інтелектуальні і моральні сили людини. Відомі випадки, коли вольове зусилля затримувало втрату свідомості і навіть смерть. Відомий випадок, коли льотчик «затримав» смерть до посадки літака, а, зробивши посадку, одразу помер. Яскравим прикладом вияву вольового зусилля є і наступний історичний факт. У V ст. до н. е. грецький воїн, пробігши 42 км з містечка Марафон в Афіни і сповістивши про перемогу греків над персами, упав мертвим. Пізніше в його пам'ять було названо довгу дистанція бігу – марафонський біг на 42 км 195 м.

Вольова діяльність – це особлива форма активності людини. Вона полягає в тому, що людина здійснює владу над собою, контролює власні імпульси і в разі необхідності – гальмує їх. Поняття волі народилося у філософії як здатність розуму до самовизначення, у тому числі морального. У сучасному науковому дискурсі дане поняття вважається одним із найскладніших та багатогранних. Адже, намагаючись зрозуміти його сутність, доводиться враховувати, що воля може бути як самостійним процесом, так і неодмінною складовою чи аспектом тих чи інших дій, а також умінням особистості підпорядковувати та контролювати свої дії та емоції.

Якщо звернутись до психологічної термінології і узагальнити її, можна стверджувати, що воля – це певна властивість психіки людини, що проявляється в її умінні усвідомлено регулювати своєю поведінкою, активізуючи емоційні та фізичні сили для протидії і подолання труднощів і перешкод.

На основі узагальнення багаточисленних трактувань поняття «воля» і виокремлення їх ключових смислів, ми прийшли до висновку, що воля – це свідоме управління людиною своєю діяльністю та поведінкою, що виявляється у самостійному прийнятті рішення, подоланні труднощів і перешкод на шляху досягнення цілей і виконання поставлених завдань. А людина до рівня вольової особистості підіймається тоді, коли набуває здатності керувати собою і здобуває владу над своїми пристрастями. Основними структурними компонентами цього поняття в широкому його розумінні та одночасно його характерними ознаками є вольові якості.

Виокремимо основні з них: цілеспрямованість як здатність ставити перед собою конкретну мету і активно прагнути її досягнення; рішучість як здатність миттєво приймати заздалегідь продумані. спрогнозувавши їх позитивний результат; наполегливість як намагання неодмінно реалізувати задумане, незважаючи на бар'єри та перепони; самодисципліна як усвідомлене підпорядкування своїх дій встановленим вимогам, нормам та правилам; самовладання – здатність володіти собою, стримувати негативні емоції, керувати настроєм, контролювати свої поведінкові прояви; сміливість – готовність долати сумнів та страхи, які є перешкодами для досягнення поставленої мети; самостійність як вміння спиратися на власні знання, принципи, цінності та нести відповідальність за свої дії.

Вольові якості відіграють особливу роль у житті кожної людини, тому що вирішення проблем особистісного розвитку потребує неабиякої цілеспрямованості, наполегливості, сміливості, рішучості, самостійності, емоційної стійкості, самовладання та витримки, здатності до подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод на шляху до мети. А мети неможливо досягти без виявлення ініціативи, напруженості фізичних і розумових сил, подолання труднощів, що перешкоджають її досягненню. Саме ці якості ми плануємо взяти за основу у проведенні експериментального дослідження.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Виховання особистості не буде успішним без формування і розвитку моральних і вольових якостей особистості, а отже без задіяння її духовної на вольовій сфері, без забезпечення балансу між ними. Усвідомлення та внутрішнє прийняття духовних законів робить людину стійкою, сильною і допомагає здобути владу над собою. На основі аналізу наукових джерел з проблем моралі, морального і вольового виховання ми прийшли до висновку, що логіка їх засвоєння відбувається таким чином: 1) зовнішні впливи, що реалізуються на основі інформації і поведінки педагога мають бути такими, щоб забезпечити їх сприйняття і усвідомлення; 2) це створює «зелене світло для їх переходу у внутрішній план особистості підлітка, розширення та поглиблення його морального досвіду (моральних почуттів, переконань, орієнтацій та способів поведінки); 3) в результаті відбувається формування внутрішніх мотивів, прийняття рішень і моральний вибір особистістю способів подальшої поведінки. Сформовані моральні якості стають регулятором поведінки людини. Воля людини виражається в тому, наскільки вона здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам. Подальші дослідження цієї проблеми плануємо спрямувати на пошук ефективних шляхів формування морально-вольових якостей підлітків в процесі позашкільної роботи з фізичної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Каплінський В. В. (2019). Система професійного становлення майбутнього вчителя в процесі загальнопедагогічної підготовки у педагогічних університетах: дис. ... докт. пед. наук. Вінниця. 481с.
- [2] Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. (2003). Етика. М.: Гардарики. 358 с.
- [3] Ушинський К. (2017). Вибрані педагогічні твори. К.: Освіта. 418 с.
- [4] Дем'янюк Т. Д. (2000). Народознавство в школі: досвід, проблеми, пошуки. К. : інформ. вид. центр «Київ». 80 с.
- [5] Ільїн І. (2003). Путь к очевидности. М.: Республика. 431 с. Серія «Мислителі ХХ століття».
- [6] Кушнірюк В. М. (2000). Гуманізація міжособистісних стосунків як умова запобігання конфліктам у педагогічному процесі : дис... канд. псих. наук. К.. 186 с.
- [7] Чмут Т. К. (1999). Культура спілкування : навч. посіб. для студ. і викл. вищ. навч. закл. Хмельницький : ХРУП. 358 с.
- [8] Боришевський М. И. (1986). Развитие нравственных убеждений школьников. К. : Знання. 181 с.
- [9] Макаренко А. (1999). Книга для батьків. К. : Знання. 327 с.
- [10] Сухомлинський В. О. (1998). Батьківська педагогіка. Вибрані твори : в 5 т. К. : Знання. Т. 5. 414 с.
- [11] Сухомлинський В. О. (1998). Як виховати справжню людину. Вибрані твори : в 5 т. К. : Знання. Т. 5. 414 с.

- [12] Каплинский В. В. (2018) Воспитательное воздействие в системе общепедагогической подготовки будущего педагога: как обеспечить его успешность. Zbornik prispevkov z mednarodnej Presovevedeckej konferencie konanej dria 18. Maja 2018 na Katadre andragogaky, Fakulta humanitnych a prirodych vied Presovskej university v Presove. URL. P. 59–71. http: // www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lukasova3.
- [13] Каплінський В. В. (2013). Проблеми та практичний досвід формування моральної культури особистості. Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Сер. Педагогіка і психологія. Вип. 40. С. 111–117.
- [14] Каплінський В. В., Асаулюк І.О., Пінаєва О. Ю. (2021). Етика викладача закладу вищої освіти та формування морально-етичних норм поведінки студентів: навчально-методичний посібник для самостійної роботи магістрів. Вінниця: ТОВ «Твори». 112 с.

THE ESSENCE OF THE CONCEPTS "MORALITY" AND "WILL" PECULIARITIES OF THEIR EDUCATION AND SELF-EDUCATION

Khnikin Alexander Viktorovich

higher education student (3rd scientific level "Doctor of Philosophy"
The Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
ORCID ID 0000-0002-2477-1323
aleksandrkhnykin32127@gmail.com

Abstract. The article analyzes the concepts of "morality" and "will" in the context of the study of pedagogical conditions for the education of moral and volitional qualities of adolescents in the process of extracurricular work on physical education. Attention is focused on the fact that personality education will not be successful without the formation and development of its moral and volitional qualities, and therefore without the involvement of its spiritual and volitional spheres, without ensuring a balance between them. Awareness and internal acceptance of spiritual laws makes a person stable, strong and helps to gain power over oneself. On the basis of the analysis of scientific sources on the problems of morality, moral and voluntary education, we came to the conclusion that the logic of their assimilation occurs as follows: 1) external influences implemented on the basis of information and behavior of the teacher should be such as to ensure their perception and awareness; 2) this creates a "green light" for their transition into the internal plan of the adolescent's personality, expansion and deepening of his moral experience (moral feelings, beliefs, orientations and ways of behavior); 3) as a result, the formation of internal motives, decision-making and moral choice by the individual occurs ways of further behavior. Formed moral qualities become a regulator of human behavior. The will of a person is expressed in how much he is able to overcome obstacles and difficulties on the way to the goal, how much he is able to manage his behavior, subordinate his activity to certain tasks. Will qualities play a special role, because solving the problem of their development in combination with moral qualities requires great determination, perseverance, courage, determination, independence, emotional stability, self-control and endurance, the ability to overcome internal and external obstacles on the way to achieving goals.

Key words: morality, will, moral-willed qualities, education and self-education of moral-willed qualities.

References (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Kaplins'kyi V. V. (2019). Systema profesiynoho stanovlennya maybutn'oho vchytelya v protsesi zahal'nopedahohichnoyi pidhotovky u pedahohichnykh universytetakh: dys. ... dokt. ped. Nauk [The system of professional formation of the future teacher in the process of general pedagogical training in pedagogical universities: diss. ... Dr. ped.]. Vinnytsya. 481 p. (in Ukrainian).
- [2] Gusejnov A. A., Apresyan R. G. (2003). Etika [Ethics]. M.: Gardariki. 358 p. (in Ukrainian).
- [3] Ushyns'kyi K. (2017). Vybrani pedahohichni tvory [Selected pedagogical works]. K.: Osvita, 2017. 418 p. (in Ukrainian).
- [4] Dem'yanyuk T. D. (2000). Narodoznavstvo v shkoli: dosvid, problemy, poshuky [Ethnology at school: experience, problems, searches]. K. : inform. vyd. tsentr «Kyiv». 80 p. (in Ukrainian).
- [5] Ilin I. (2003). Put k ochevidnosti [Way to evidence]. M.: Respublika. 431 p. Seriya «Mysliteli HH veka».
- [6] Kushniruk V. M. (2000). Humanizatsiya mizhosobystisnykh stosunkiv yak umova zapobihannya konfliktam u pedahohichnomu protsesi [Humanization of interpersonal relations as a condition for preventing conflicts in the pedagogical process]: dys... kand. psyk. nauk. K.. 186 p. (in Ukrainian).
- [7] Chmut T. K. (1999). Kul'tura spilkuvannya : navch. posib. dlya stud. i vykl. vyshch. navch. zakl. Khmel'nyts'kyi [Culture of communication: education. manual for students and off higher education closing Khmelnytskyi]: KHRUP. 358. 358 p. (in Ukrainian).
- [8] Borishevskij M. I. (1986). Razvitie нравstvennyh ubezhdenij shkolnikov [Development of moral beliefs of schoolchildren]. K. : Znannya. 181 p. (in Ukrainian).

- [9] Makarenko A. (1999). Kniga dlya batkiv. K. : Znannya. 327 p. (in Ukrainian).
- [10] Sukhomlyns'kyi V. O. (1998). Bat'kivs'ka pedahohika [Parental pedagogy]. Vybrani tvory : v 5 t. K. : Znannya. T. 5. 414 p. (in Ukrainian).
- [11] Sukhomlyns'kyi V. O. (1998). Yak vykhovaty spravzhnyu lyudynu [How to raise a real person]. Vybrani tvory : v 5 t. K. : Znannya. T. 5. 414 p. (in Ukrainian).
- [12] Kaplinskij V. V. (2018) Vospitatelnoe vozdejstvie v sisteme obshepedagogicheskoy podgotovki budushogo pedagoga: kak obespechit ego uspešnost [Educational impact in the system of general pedagogical training of the future teacher: how to ensure its success]. Zbornik prispevkov z medzinarodnej Presovevedeckej konferencie konanej dnia 18. Maja 2018 na Katadre andragogaky, Fakulta humanitnych a prirodných vied Presovskej university v Presove. URL. P. 59–71. [http: // www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lukasova3](http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lukasova3). (in Ukrainian).
- [13] Kaplins'kyi V. V. (2013). Problemy ta praktychnyy dosvid formuvannya moral'noyi kul'tury osobystosti [Problems and practical experience of forming the moral culture of the individual]. Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Ser. Pedahohika i psykhohihiya. Vyp. 40. P. 111–117. (in Ukrainian).
- [14] Kaplins'kyi V. V., Asauljuk I.O., Pinayeva O. YU. (2021). Etyka vykladacha zakladu vyshchoyi osvity ta formuvannya moral'no-etychnykh norm povedinky studentiv: navchal'no-metodychnyy posibnyk dlya samostiynoyi roboty mahistriv. Vinnytsya: TOV «Tvory» [Ethics of a teacher of a higher education institution and formation of moral and ethical norms of student behavior: educational and methodological guide for independent work of masters]. 112 c. (in Ukrainian).